

פסקת 'מלכינו אלהינו' בסוף תפילת שמונה עשרה ובברכת המזון: מקורה, נוסחה ומעמדה

אורי ארליך ואבי שמידמן

בכל מנהגי התפילה של ימינו באה בסוף תפילת העמידה הפסקה 'אלהי נצור לשוני מרע'. תחינה אישית זו מיוחסת, לפי עדותו של התלמוד הבבלי (ברכות יז ע"א), למר בריה דרבינא, שאמרה תדיר לאחר תפילתו. הפסקה נקלטה לאחר העמידה כבר בשלהי האלף הראשון לספירה במקצת הסידורים על פי מנהג בבל,¹ אך קליטתה המלאה התרחשה רק בשלהי ימי הביניים, ובכמה מן המקומות אף לאחר מכן.² על פי תוכנה ועל פי העדויות מן התלמוד,³ מסתיימת הפסקה במילים 'הפר עצתם וקלקל מחשבתם'. ואולם ברוב הסידורים באה מיד לאחר מכן תוספת בסגנון שונה,

- 1 כמה עשרות קטעי סידורים שכלולה בהם פסקה זו שרדו בגניזה וביניהם כל העותקים של סידור רס"ג שבידינו. היא כלולה גם בכל כתבי היד, מאוחרים כל שהיו, של סדר רב עמרם גאון. יחד עם זאת רבים יותר קטעי הסידורים מן הגניזה הקהרית שאין מופיעה בהם פסקת 'אלהי נצור'. הפסקה אינה באה גם בסידור הרמב"ם. ראו: ד' גולדשמידט, 'סדר התפילה של הרמב"ם על-פי כתב-יד אוקספורד', מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשנ"ו, עמ' 200–205. הפסקה חסרה גם בסידור רבי שלמה ברבי נתן מסיג'למסה, הן במהדורה הנדפסת (מהדורת ש' חגי, ירושלים תשנ"ה, עמ' טז), הן בכל עותקי הסידור הזה ששרדו בגניזה.
- 2 במחזורי אירופה מן המאות הי"ג–הט"ו כבר מופיעה פסקת 'אלהי נצור' באופן קבוע למדי, אך מעמדה עדיין אינו מוחלט. בכתבי יד אחדים אין היא מופיעה כלל. לדוגמאות בסידורים כמנהג רומא, ראו להלן, הערה 54. לדוגמאות בסידורים כמנהג רומניה, ראו: כ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 746 (המאה הט"ו), וכ"י פריס, הספרייה הלאומית 596 (המאות הי"ד–הט"ו). לעתים מופיעה פסקת 'אלהי נצור' בנפרד, בתור 'ש נוהגין לומר' (כך למשל בארבעה סידורים כמנהג רומא: כ"י רומא-קזנטזה 2828 [המאות הי"ג–הי"ד], כ"י וטיקן 594 [המאה הט"ו], כ"י פרמה-פליטינה 1900 [המאה הי"ד], וכ"י פריס, הספרייה הלאומית 594 [המאה הי"ד]). בתכלאל התימני מובאת הפסקה ולפניה כתובה ההוראה: 'ונהגו להתחנן בתחנון זה'. ציון התאריכים בסידורים האירופיים למנהגיהם נעשה על פי הקטלוג של המכון לתצלומי כתבי היד העבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.
- 3 כך הוא בדפוס שונצינו ווילנה וכן בכ"י אוקספורד 366. ואולם בכ"י מינכן 95 באה לאחר 'קלקל מחשבתם' תוספת: 'והשב גמולם על ראשם והשמידם ותכניעם מלפני והצילני מצרות רעות ומשעות קשות ומכל מיני פורעניות היוצאות החוצפות המתרגשות בעולם'. וקרוב מאוד לנוסח הזה בא בכ"י פריס 671 ובגיליון של כ"י פירנצה II-I-7. תוספת זו אינה משנה את הטענה שהמילים 'עשה למען שמך' ואילך המופיעות בסידורים הן תוספת שאינה שייכת ל'אלהי נצור'.

פייטני, שגם מתוכנה ניכר בעליל שאין היא חלק מפסקת 'אלהי נצור': 'עשה למען שמך, עשה למען ימינך, עשה למען קדושתך, עשה למען תורתך',⁴ ולאחריה הפסוק 'למען יחלצון ידיך הושיעה ימינך וענני' (תהלים ס, ז; קח, ז). תוספת זו היא קיצור של פסקת תפילה ארוכה יותר, שפתחה במילים 'מלכינו אלהינו יחד שמך בעולמך' והסתיימה בסדרה של הבקשות 'עשה למען שמך'. סיומת זו היא שנקלטה במנהגות ימינו לאחר 'אלהי נצור'.⁵ הדיון להלן יעקוב אחר צור מחצבתה של פסקת 'מלכינו אלהינו' ויעמוד על גלגוליה השונים בסידורים קדומים מן המזרח. לאחר מכן תידון היקלטותה של הפסקה בסידורים המערביים, לפני שנקטעה וכמעט שנעלמה ממנהגי התפילה המאוחרים.

א

הפסקה מתועדת עד כה ביותר משלושים קטעי סידורים על פי מנהג בבל שעלו מן הגניזה. רובם המכריע מביאים את 'מלכינו אלהינו' לאחר 'אלהי נצור' בסוף תפילת שמונה עשרה, ואילו חמישה קטעים מביאים את הפסקה בסוף ברכת המזון. לבד משני הקשרים ליטורגיים אלה נמצאה הפסקה רק פעם אחת. הנספח למאמר מציג את התפילה ואת חילופי הנוסח שלה וכן את רשימת הקטעים של הסידורים המזרחיים שבהם היא מופיעה, והדיון בנוסחה יהיה על פי הנספח. לצורך הדיון בגוף הפסקה נרשום כאן נוסח מייצג שלה:

מלכינו אלהינו יחד שמך בעולמך יחד זכרך בעולמך. בנה ביתך שכלל היכלך קרב משיחך שמח עדתך שכינתך תשיב לבית מקדשך. עשה למען שמך עשה למען תורתך עשה למען מלכותך עשה למען משיח צדקך עשה למעןך ולא למענינו.⁶

תפילה זו שמה בפיהם של ישראל בקשה לגאולה. אין היא מזכירה את צורכיהם הארציים אלא הכול כמעט 'צורך גבוה'. היא פותחת בפנייה בעלת נימה טרנסצנדנטית מובהקת 'מלכינו אלהינו'. הדבר בולט בהשוואה לפתיחה 'אבינו מלכנו' הנפוצה ממנה,⁷ המאזנת

4 כך הסדר בנוסח אשכנז, אך בנוסח ספרד בא קודם 'תורתך' ואחריו 'קדושתך'.

5 כבר ציין זאת י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, ערכו והשלימו י' היימן ואחרים, תל-אביב תשל"ב, עמ' 46. ראו גם את רישומה של הפסקה אצל י' דודזון, אוצר השירה והפיוט, ג, ניריורק תרצ"א, עמ' 150, והספרות הנזכרת שם.

6 כך על פי כ"י קיימברידג' T-S NS 152.215.

7 כגון הליטניה המפורסמת 'אבינו מלכנו', הנאמרת בימים נוראים ובתעניות, ונזכרת לראשונה בבבלי, תענית כה ע"ב; 'אבינו מלכנו גלה כבוד מלכותך' במוסף לשלוש רגלים; 'אבינו מלכנו חננו וענינו' בתחנון.

בין הדימוי המרוחק של האל כמלך לבין דימויו הקרוב כאב.⁸ 'מלכינו אלהינו' נחתמת בתמצית האידאית: 'עשה למענך ולא למענינו'. מיקודה של התפילה באל בלבד שזור בתנועת החריזה 'ך' שבכל חוליותיה של הפסקה.

'מלכינו אלהינו', כפי שהיא מופיעה בקטעי הגניזה, מורכבת משלוש יחידות של בקשות אסכולוגיות:

(א) סדרת הבקשות 'יחד... בעולמך': אין נוסח שחסר בו 'יחד שמך', וברוב הקטעים נוסף גם 'יחד זכרך' או חלופתו 'יחד מלכותך'. רק במקרים מעטים באות שתי התוספות יחד.

(ב) הבקשה המפורשת לגאולה: מרכיב זה כולל שתי יחידות, כל אחת בעלת שני צמדי מילים. האחת מבקשת על בניין המקדש והאחרת על גאולת ישראל. בסיומן באה הבקשה העיקרית: 'שכינתך תשיב לבית מקדשך', ונראה שהיא לבה של הפסקה כולה. יחידה זו מוצקה למדי, מלבד קטעי 'מלכינו אלהינו' שבברכת המזון.⁹

(ג) סדרת הבקשות 'עשה למענך': במרכיב זה רבים יותר השינויים, אך היסוד המוצק שבו כולל את 'שמך' ו'תורתך', ולאחריהם את 'מלכותך' ו'משיח צדקך'. בסופו באה לשון הסיכום 'עשה למענך ולא למענינו'.

מקומה של הפסקה בסוף תפילת העמידה קבוע כמעט במוחלט. לעולם היא באה בסוף פסקת 'אלהי נצור', לאחר המילים 'קלקל (או 'בטל') מחשבתם' או 'הפר עצתם'.¹⁰ בכל אותם קטעי סידור שלא בא בהם 'אלהי נצור', והם כאמור רבים מאוד, לא באה בהם גם פסקת 'מלכינו אלהינו'. וכן להיפך; מלבד כתב יד מזרחי קדום למדי אחד לא מצאנו סידור שיש בו 'אלהי נצור' שאינו מביא את 'מלכינו אלהינו' בעקבותיו.¹¹ אין ללמוד מכך כמובן

8 רק כ"י 15 סוטה מן הלשון הקבועה של הפתיחה ונוקט 'אבינו מלכנו'. יש לשער שחילוף הנוסח הוא אשגרה מן הפתיחה המקובלת 'אבינו מלכנו', ואולי זהו ניסיון להקהות במשהו את הנימה הטרנסצנדנטית של הפסקה, כפי שיוצק גם להלן. באופן דומה יש להסביר את נוסח הכלאיים שבהלכות העמידה של מחזור ויטרי: 'אבינו מלכינו אלהינו' (כך מופיעה ההלכה ברוב כתבי היד של המחזור; לכתבי היד ולדפוסים של מחזור ויטרי, ראו להלן, הערה 72).

9 ראו נספח: ק2, ק3, ק9, ק10, ק17. את שתי התוספות בעלות המשמעות שמוסיפים כאן ק2, ק3: 'פדה עמך' או 'תחדש פדות לעמך' אפשר להבין גם כניסיון לאזן את חסרון הזכרתם של ישראל בתפילה (מלבד 'שמח עדתך') ולהגדיל את מספר הפעמים שהם נזכרים בלשון הבקשה לגאולה.

10 בכמה כתבי יד באה הפסקה לאחר תוספת שלשונה על פי רוב 'והשב גמולם בראשם'. ראו: ק4, ק14, ק15, ק24.

11 מדובר בכ"י קיימברידג' Add. 3160.8 (טיפוס כתב מזרחי שהעתקתו משוערת לשנים 1000–1100). בכ"י ניריורק ENA 2321.1–10 (מזרחי [פרסי?], 1400–1500) בא 'אלהי נצור' ובעקבותיו רק 'עשה למענך', כדרך הנוסח המאוחר. בכ"י קיימברידג', וסטמינסטר קולג' Lit. II.9–13 (אשכנזי [צרפתי], 1200–1350) וקיימברידג' T-S NS 123.105 (ספרדי, 1200–1400) בא 'אלהי נצור' ללא כל תוספת, כמצוי בסידורים

על קרבה כלשהי בין שתי הפסקאות מבחינה עניינית או היסטורית. ואולם יש ללמוד מכך על טיבו של המנהג לכלול פסקאות שונות מיד לאחר תפילת העמידה, לפני הפסוק המסיים 'היו לרצון' ולפני פסקאות התחנון הקבועות שלאחר מכן. אותן קהילות שמצאו פתח לשלב אמירות שונות לפני התחנון הרשמי אפשרו את כניסתן של יחידות השונות בתכלית זו מזו במוצאן ובטיבן.¹²

לאחר פסקת 'מלכינו אלהינו' שבסוף העמידה באים בקשה קצרה נוספת ושני פסוקים. הפסוק הקבוע לחלוטין הוא 'היו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך ה' צורי וגאלי' (תהלים יט, טו). על פי הוראתו של ר' יוחנן, המובאת בשני התלמודים, פסוק זה צריך להיאמר מיד בסוף העמידה, במקביל לפסוק 'ה' שפתי תפתח' (שם נא, יז) הפותח את העמידה.¹³ הכללתם של 'אלהי נצור' ושל 'מלכינו אלהינו' לפני אמירת הפסוק הזה מלמדת שאותם שאמרו פסקאות אלה ראו בהן חלקים השייכים למעמד העמידה אף על פי שבידוע אין הם חלק אינטגרלי ממנה. דבר זה פשוט יותר להבינו באשר ל'אלהי נצור', שכבר התלמוד הבבלי תיעד את אמירתו ואת אמירתן של תפילות פרטיות כיוצא בו בידי יחידים 'בתר דמסיים צלותיה' (ברכות טז ע"ב). ברם הקדמתה של פסקת 'מלכינו אלהינו' ל'היו לרצון' צריכה ללמדנו עד כמה חשובה הייתה בפי הנוהגים לאמרה במזרח. לפני פסוק החתימה בא פסוק נוסף: 'למען יחלצון ידידיך הושיעה ימינך וענני' (תהלים ס, ז; קח, ז).¹⁴ פסוק זה נפקד לאחר העמידה רק מקטע אחד (ק18). הוא בוודאי מתאים כאן מפני לשונו, 'למען', והסימנים 'ד' במילים 'ידידיך' ו'ימינך', מלבד הבקשה לישועה שבו.¹⁵ ואולם הפסוק, בייחוד במילה 'וענני', מטה באופן ברור את תוכן הפסקה לכיוון ישראל ומקשה בכך את מיקודה המקורי ב'צורך גבוה'. הטיית העיסוק בגאולה מן האל אל ישראל מתקיימת גם בשיבוץ הבקשה 'הרחמן יזכנו לימות המשיח ולחיי העולם הבא'. בקשה זו, שהיא זרה לפסקה שלנו מצד לשונה, חדרה לכאן ככל הנראה בעקבות המסורות שיידונו להלן, המבטיחות

מעריבים ימי בניימיים רבים. על נוסח רס"ג המובא בסידור הנדפס ראו להלן. תארוך כתבי היד מן הגניזה מיוסד על הערכתה (המסויגת) של ד"ר עדנה אנגל מן המכון הפליאוגרפי שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי.

12 בעיה זו השפיעה גם על עיצוב הסידורים המאוחרים, הרושמים פעמיים את הפסוק 'היו לרצון', פעם אחת לאחר ברכת השלום ופעם שנייה לאחר 'אלהי נצור'. ראו: שלחן ערוך, אורח חיים, סי' קכב, סעיף ב.

13 ירושלמי, ברכות ד, ח ע"א; בבלי, ברכות ד ע"ב, ט ע"ב.

14 בתהלים ס, ז כתוב 'ועננו' אך הקריאה היא 'וענני'. בין הקטעים שבידינו יש אחדים הגורסים 'ועננו' (למשל ק5). אכן בנקודה זו רבה המבוכה הלשונית בין לשון יחיד ללשון רבים.

15 אכן, בשני כתבי יד אירופיים אף הוכנס הפסוק לרצף הטקסט, על ידי הוספת המילה 'עשה' לפניו (כך: 'עשה למען יחלצון ידידיך...'). התופעה עולה בכ"י הספרייה הבריטית Add. 18690 (סידור כמנהג רומא, המאה הי"ד), וכן בכ"י פרמה פלטינה 1740 (סידור כמנהג קרפנטרץ, המאה הי"ד).

חיי עולם הבא למי שאומר תפילה זו. מצד לשונה ייתכן שהבקשה נגררה לעמידה ממקומה הטבעי בסדרת בקשות 'הרחמן', הבאות בקרבתה של הפסקה בהופעתה בברכת המזון. אכן, בקשה זו חסרה בחמישה קטעים שבעמידה, וגם מקומה לפני הפסוק 'למען יחלצון' או לאחריו אינו אחיד. עם הזמן נעלמה בקשה זו כמעט לחלוטין מן הסיפורים האירופיים המקיימים פסקה זו לאחר העמידה.¹⁶

ב

חמישה קטעי גניזה¹⁷ תיעדו, כאמור, את אמירת הפסקה בסוף ברכת המזון לאחר סדרת הבקשות הפותחות בקריאה 'הרחמן'.¹⁸ לעתים קודמים לה גם הברכה לבעלי הבית¹⁹ והמשפט 'עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל'.²⁰ גם בברכת המזון, כמו בעמידה, הפסקה מלווה דרך כלל בפסוק 'למען יחלצון'²¹ ובבקשה 'הרחמן הוא יזכנו לימות המשיח',²² הבאים לרוב בעקבותיה.²³

ואולם, חמשת הקטעים האלה הם מעט מזער מסך קטעי הגניזה המכילים העתקות של ברכת המזון,²⁴ והם מלמדים על תפוצה נמוכה למדי של המנהג לשבץ את 'מלכינו אלהינו'

- 16 יוצא מכלל זה רק כ"י בית המדרש לרבנים MS 4182, סידור אשכנזי המתוארך למאות הי"ד-הט"ו.
- 17 הקטעים הם: 2ק, 3ק, 9ק, 10ק, 17ק. ראוי לציין כי ברכת המזון המועתקת בקטע 17ק כוללת גם ברכת מזון מפויטת לפסח, המשובצת בתוך נוסח הקבע. לתופעה זו בכלל, ובכתב יד זה בפרט, ראו: א' שמידמן, 'תפקידן הליטורגי של ברכות המזון המפויטות', גנזי קדם, ב (תשס"ז), עמ' 65-67.
- 18 המספר המדויק של הבקשות משתנה מקטע לקטע. בקטע 9 יש כשבע בקשות כאלה; בקטע 2 יש תשע (הבקשות מועתקות בכ"י בית המדרש לרבנים ENA 2017.8-9, קודמו הישיר של 2ק); בקטע 17 יש כעשר, ובקטע 3 יש שבע עשרה. הקטע הנוסף (10ק) מתחיל באמצע הברכה לבעלי הבית ואין לדעת מה הכיל לפני כן.
- 19 כך בקטעים 2ק, 10ק (הברכה לבעלי הבית בקטע 2 מופיעה בכתב יד בית המדרש לרבנים הנזכר בהערה הקודמת). בקטעים האחרים הברכה אינה מופיעה בנמצא לפנינו.
- 20 משפט זה מועתק לפני פסקת 'מלכינו אלהינו' בקטעים 9ק, 10ק, 17ק. לעומת זאת, בקטע 2 המשפט מופיע רק לאחר 'מלכינו אלהינו', ובקטע 3 הוא אינו מופיע כלל (אמנם בסוף ההעתקה רשם הסופר: 'וג' [=וגומר], ואולי התכוון, בין היתר, לאמירת 'עושה שלום').
- 21 כך בקטעים 2ק, 3ק, 10ק. לעומת אלה, בקטע 9 הפסוק מושמט לחלוטין. הקטע האחרון (17ק) חסר בנקודה זו ואין לדעת אם הכיל את הפסוק או לא.
- 22 כך בקטעים 3ק, 9ק, 10ק; אך בקטע 2 הבקשה מושמטת. כאמור, קטע 17 חסר כאן ולא ניתן לבחון אם הופיעה בו הבקשה.
- 23 אמנם, באחד מכתבי היד (3ק) אין בקשת 'הרחמן' באה אחרי פסקת 'מלכינו אלהינו' אלא לפניו, יחד עם בקשות 'הרחמן' האחרות. על כך ראו עוד להלן.
- 24 אמנם, רוב ההעתקות של ברכת המזון שבגניזה נקטעות לפני סיומן ועל כן אין ללמוד מהן דבר לגבי אמירתה של פסקת 'מלכינו אלהינו'. ואולם, לעת עתה יש בידינו שבעים קטעי גניזה הכוללים את קטעי

בתוך ברכה זו בתקופת הגניזה. ייצוג הפסקה בתפילת העמידה חזק הרבה יותר. ואכן, מקטעי גניזה אחדים עולה בבירור כי היו מקומות שנהגו לומר בהם את הפסקה בסוף העמידה אך אין זכר לאמירתה בברכת המזון.²⁵ יש לציין גם שבסידורי אירופה נעלמת הפסקה לחלוטין מברכת המזון, אף שהיא ממשיכה להופיע בהעתקות של העמידה.²⁶ לכאורה, התיעוד המועט של הפסקה בתוך ברכת המזון יש בו כדי ללמדנו שמדובר בתופעה שולית, המשקפת ניסיון כושל של קהילות בודדות לקבוע את 'מלכינו אלהינו' בסוף ברכת המזון בדומה לסוף העמידה. ואולם הבקשה 'הרחמן הוא יזכינו לימות המשיח' יכולה ללמדנו שאין הדבר כן. כזכור, בקשה זו מלווה את פסקת 'מלכינו אלהינו' ברוב הופעותיה, הן בברכת המזון הן בעמידה. והנה, פתיחת הבקשה במילה 'הרחמן' מתאימה דווקא לברכת המזון, המכילה בדרך כלל נספח עם בקשות רבות הפותחות בלשון זו. יתר על כן, הבקשה הנדונה כאן מופיעה לעתים גם בהעתקות אחרות של ברכת המזון, שאינן כוללות את פסקת 'מלכינו אלהינו'.²⁷ אם כן, דומה שהבקשה שייכת יותר לקטעי 'הרחמן' של ברכת המזון מאשר לפסקת 'מלכינו אלהינו'. הדבר עולה בקנה אחד עם כ"י ק3, הממקם את הבקשה יחד עם שאר משפטי 'הרחמן' אף שפסקת 'מלכינו אלהינו' מופיעה בו לאחר מכן.

ניתן לשער אפוא שהבקשה 'הרחמן הוא יזכינו' נוצרה כחלק מנוסח ברכת המזון ועברה עם הזמן לשמש סיומת ראויה לפסקת 'מלכינו אלהינו'.²⁸ סביר להניח שבשלב הראשון שינתה הבקשה את מקומה בתוך ברכת המזון בלבד, ולאחר שקבעה מעמד לעצמה כמשפט הסיום של פסקת 'מלכינו אלהינו', היא נגררה אף לתוך העמידה בתפקיד דומה. ואולם, אילו אמירת 'מלכינו אלהינו' בתוך ברכת המזון הייתה נחלתם של מעטים

הסיום של ברכת המזון במלואם, ומלבד חמשת כתבי היד הנזכרים אין ההעתקות מסתיימות באזכור 'מלכינו אלהינו'.

25 כך למשל בכ"י א2, המביא העתקות של העמידה ושל ברכת המזון זו לצד זו, ופסקת 'מלכינו אלהינו' מובאת בסוף העמידה אך חסרה בברכת המזון. כמו כן, על פי סידור רב סעדיה גאון נהגו לומר את פסקת 'מלכינו אלהינו' בסוף העמידה (כפי שנראה להלן), ואין בקטעי הסידור תיעוד לאמירתה בסוף ברכת המזון.

26 להלן תידון בפירוט תפוצת הפסקה בסידורי אירופה.
27 כך, למשל, בכ"י קיימברידג' T-S NS 196.21; כ"י קיימברידג' T-S NS 271.86; וכ"י קיימברידג' T-S Misc. 26.114. בקשה זו ממשיכה לתפקד באופן עצמאי, ללא צירוף פסקת 'מלכינו אלהינו', בנוסח ברכת המזון המובא בסידורי אירופה. ראו למשל: כ"י פריס, הספרייה הלאומית heb. 591 (סידור כמנהג ספרד); כ"י פרמה-פלטינה 1791 (סידור כמנהג רומניה); כ"י אופסלה, האוניברסיטה heb. O 22 (סידור כמנהג אשכנז); וכ"י אוקספורד 1097.1 (סידור כמנהג צרפת).

28 מסורת רווחת הבטיחה עולם הבא לאומרי פסקת 'מלכינו אלהינו', כאמור לעיל, ועל פיה נוצר קשר הדוק בין הפסקה לבין בקשת 'הרחמן' הנדונה כאן. ראו להלן, ליד הערה 42.

בלבד, לא הייתה מתאפשרת ההשפעה הנוקבת על תפילת העמידה. מסתבר אפוא שבתקופה שקדמה לתייעוד שבגניזה השתרשה הפסקה בברכת המזון, ורק לאחר מכן חלה ההיחלשות במעמדה המשתקפת בקטעי הגניזה. השערה זו עולה בקנה אחד עם שני מקורות נוספים: האחד הוא הלכה בסדר רב עמרם גאון הדנה במנהג לסיים את ברכת המזון בפסקת 'מלכינו אלהינו', והאחר הוא מקור מיסטי קדום, המכיל המלצה לומר את הפסקה הן בעמידה הן בברכת המזון. שני מקורות אלה יידונו בהמשך.

רק עדות יחידה מצויה בידינו, כאמור, לאמירת 'מלכנו אלהינו' מחוץ להקשר של סוף העמידה או סוף ברכת המזון. מאן פרסם עדות זו בזמנו כחלק מחיבורו של פרקוי בן באבוי.²⁹ ואולם כבר גינצבורג העיר בצדק, שחלקים אלה של כתב היד אינם מחיבורו של חכם קדמון זה אלא אסופה של תפילות ותחנונים ממקור בלתי ידוע שרשם המעתיק בסוף החיבור.³⁰ עדות זו, אף שרקעה עמום, מחזקת את ההשערה שהפסקה נתחברה בהקשר עצמאי, שאינו ידוע לפי שעה, ורק מפני חיבתה ורצונם של הבריות לאמרה דרך קבע היא סופחה לסוף העמידה ולסוף ברכת המזון, שכן הדבר הבטיח את אמירתה יום יום.

ג

פסקה זו לא נתקבלה בתפילת העמידה של כל מנהגי ישראל שבמזרח, כפי שראינו. ואולם היא זכתה להיכלל בשני סידוריהם המקיפים של הגאונים רב עמרם ורב סעדיה. נתחיל מן העדויות על סידור רס"ג שהן רבות ומוצקות יותר.

בסידור רס"ג הנדפס אין נזכרת פסקת 'מלכינו אלהינו'. לאחר ברכת השלום שבסוף העמידה באה במהדורה זו הוראה שתרגומה כך: 'ואחרי התפילה אומרים בקשה זו, ולאחריה פסקת 'אלהי נצור' המפורסמת. בסיומה בא פסוק הסיום הקבוע 'היו לרצון'.³¹ ואולם הפסקה מופיעה בכל העותקים האחרים של סידור רס"ג הידועים עד כה. כבר המהדירים של הסידור הנדפס הביאו את לשון הפסקה מכ"י קיימברידג' T-S H 18.27.³² בעותק מסידור רס"ג כ"י אוקספורד Heb. d 51.73-78 בא חלקה הראשון של הפסקה,

29 ראו: J. Mann, 'Les "Chapitres" de Ben Bâboï et les Relations de R. Yehudai Gaon', *Revue des études juives*, 70 (1920), p. 148. מאן העתיק: 'מלכינו אלהינו יחד שמך בעולם ו[קיים] מלכותך וג'.' מאן השלים את החסר מתוך השוואה ל'ברכת הפסוקים', אולם הליקוי בכתב היד רחב יותר ונראה שהוא הכיל יותר ממילה אחת; ושם יש להשלים '[יחד בעולם]'.
30 ראו: ל' גינצבורג, 'פירקוי בן באבוי תלמידה דראבא', גנזי שעכטער, ב, נויארק תרפ"ט, עמ' 506.
31 ראו: סדור רב סעדיה גאון, בעריכת 'דודזון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א, עמ' יט.
32 סימנו במהדורת הדפוס טש"ה. סימנו של כתב היד כאן ק4.

ועתה נמצאה לו השלמה בכ"י קיימברידג' T-S Arabic 37.121.³³ ויש להוסיף עליהם את כתבי היד קיימברידג' T-S Arabic 36.11 (ק) וקיימברידג' T-S Arabic 36.78 (ק6). כללו של דבר, סידור רס"ג הנדפס הוא עד נוסח יחיד לחסרונה של הפסקה מסידורו של הגאון. הדבר אינו מפתיע שכן נוסח הסידור במהדורה הנדפסת שונה בפרטים רבים מרוב קטעי סידור רס"ג שנמצאו בגניזה.³⁴ לאמתו של דבר, כבר הוצע במחקר³⁵ שיש רגליים לדבר שפסקת 'מלכינו אלהינו' הוסרה מענף הנוסח ששימש את מהדורת הדפוס במכוון ביד המעתיקים כי הם לא נהגו לומר אותה. אכן המילים 'יי אלהינו' בין סוף 'אלוהי נצור' לבין 'יהיו לרצון' תקועות שלא במקומן וסביר להסבירן כשריד לנוסח שכלל את פסקת 'מלכנו אלהינו'. נראה אפוא שפסקת 'מלכנו אלהינו' נכללה בסידורו של הגאון במקומה הרגיל לאחר 'אלהי נצור'.

בסדר רב עמרם הנתונים פחות ברורים. בשלושת כתבי היד של החיבור באה ההנחיה הבאה: 'אבל בתר דמסיים צלותיה אי בעי למימר דודי, אי נמי מידי דבעי, רשותא בידה והכי תקינו למימר בתר צלותה'. לאחר מכן נזכרות לפי הסדר הפסקאות: 'מלכינו אלהינו', 'אלהי עד שלא נוצרתי' ו'אלהי נצור לשוני מרע'.³⁶ על נוסחי התפילה בסידור רב עמרם לא ניתן לסמוך, כידוע, אפילו במקום שכל כתבי היד גורסים את אותה הלשון. נוסחי התפילה של סידור זה היו נתונים לעיבודים על פי נוהגי התפילה של המעתיקים, ויש לנקוט זהירות רבה בבואנו להסיק מלשונות התפילה שבסידור זה על לשונו של הגאון. ואולם, גם אם נקבל את עדותם של כתבי היד על אמירת פסקאות אלה לאחר העמידה, קשה יהיה לקבל את הסדר שבו באות הפסקאות. עד כה טרם נמצאה עדות בגניזה להופעתה של פסקת 'מלכינו אלהינו' לפני תפילת 'אלהי נצור' אלא רק לאחריה. על כך יש להוסיף את עדותו של שריד יקר מציאות מן הגניזה, כ"י קיימברידג' T-S 10 H 1.6, המכיל מספר דפים מסדר רב עמרם.³⁷ הדף הראשון של הקטע מתחיל במילים 'מינך וענינו'.³⁸ יהיו לרצון אמרי

33 סימנם של שני כתבי היד המצורפים הוא א1. השלמה זו ממלאת את הפער של עמוד אחד שהיה חסר כדי ליצור רצף בין כ"י אוקספורד Heb. d 51.73-78 לבין כ"י אוקספורד Heb. d 51.79-88. יש להצטער על כך שהדף החסר בין קטע זה לבין כ"י אוקספורד Heb. d. 51.62-67 טרם אותר. לעותק חשוב זה של סידור רס"ג ולדיין בפסקה הנדונה, ראו: N. Wieder, 'Fourteen New Genizah-Fragments of Saadya's Siddur Together with a Reproduction of a Missing Part', *Saadya Studies*, ed. E. I. J. Rosenthal, Manchester 1943, pp. 248ff., esp. pp. 265-266.

34 ראו על כך גם במבוא שכתב ש' אסף לסידור רס"ג (לעיל, הערה 31), עמ' 43.

35 ראו: וידר (לעיל, הערה 33), עמ' 266.

36 ראו: סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' כח.

37 ראו עליו בסדר רב עמרם גאון, שם, עמ' 13-14.

38 בלשון רבים, ראו לעיל, הערה 14.

פי והגיון לבי לפניך ה' צורי וגואלי. תנו רבנן המשמיע קולו...! שתי המילים הראשונות בעמוד הן סוף הפסוק 'למען יחלצון ידידיך הושיעה ימינך וענני' (תהלים ס, ז; קח, ז), שבא בכל העדויות מן הגניזה בין פסקת 'מלכינו אלהינו' לבין פסוק החתימה של העמידה 'היו לרצון'. על פי עדותו של קטע הגניזה, סביר מאוד אפוא שבסדר רב עמרם גאון באה הפסקה שלנו כדרכה הקבועה במזרח לאחר 'אלהי נצור' ולפני הפסוק 'היו לרצון'. נראה אפוא שגם סדר רב עמרם אימץ את הפסקה 'מלכינו אלהינו', אך לא כסדר שבכתבי היד המאוחרים אלא כמקובל במזרח, לאחר 'אלהי נצור' ולפני הפסוק 'היו לרצון'. סדר הפסקאות המובא בכתבי היד המאוחרים של רב עמרם הוא ככל הנראה פרי פיתוח של מנהג מערבי כלשהו, המוכר לנו מחיבורי הלכה ומנהג אחדים מימי הביניים.³⁹

פסקת 'מלכינו אלהינו' בסוף ברכת המזון תועדה בגניזה, כאמור, במספר קטן בהרבה של קטעים מסוף העמידה. ואולם היא באה בכתבי היד המאוחרים של סדר רב עמרם גאון.⁴⁰ מיד לאחר פסקאות הרחמן⁴¹ בא 'מלכינו אלהינו' ולאחריו ההנחה: 'ואי לא בעי למימר מלכנו לחיי, דכי תקינו רבנן לא תקינו אלא הזן ועל הארץ ובונה ירושלם והטוב והמטיב'. הזכרתה של הפסקה בלשון ההוראות של הסידור מחזקת את האפשרות שהיא מקורית בסידורו של הגאון, אם כי היא מוצגת במפורש כאמירה של רשות. אכן, זמן חיבורו של סדר רב עמרם גאון הוא כנראה נקודת מפנה בהתפתחותו של מנהג זה: בדורות שקדמו לו היה מעמדה של הפסקה בברכת המזון ככל הנראה חזק למדי, כפי שהסקנו לעיל, ואילו משלהי האלף הראשון ואילך אין ספק שהיקלטותה של 'מלכינו אלהינו', הן במזרח הן במערב, הייתה שולית בלבד בברכת המזון.

ד

מדברינו עד כה מתברר שפסקת תפילה זו נקלטה בקהילות מרכזיות, וככל הנראה גם בשני הסידורים הגדולים של רב עמרם ורב סעדיה, כחלק מן הסידור הבבלי הקדום. מן

39 כך הוא הסדר גם במחזור ויטרי (למקורותיו ראו להלן, הערה 72), בספר המנהיג (י' רפאל [מהדיר], ספר המנהיג, ירושלים תשנ"ד, עמ' צח), ובספר ארחות חיים (ירושלים תשט"ז, עמ' לב, סי' כא). ואולם, רוב סידורי אירופה הקדומים המביאים את פסקת 'מלכינו אלהינו' בסוף העמידה שומרים על המסורת המזרחית ומסדרים אותה לאחר 'אלהי נצור' (יוצאים מכלל זה כ"י פרמה-פליטינה 1740 [סידור כמנהג פרובנס, המאה הי"ד], וכן קטעי התפילה המועתקים ליד מחזור ויטרי בכ"י ששון-קלגסבלד 535). יתר על כן, כפי שנראה להלן, בסידורים אשכנזיים רבים הפסקה אף נדחתה הלאה, לאחר 'היו לרצון'.

40 מלבד כ"י מ, שכל הלכות סעודה הושטו ממנו. ראו דבריו של גולדשמידט, סדר רב עמרם (לעיל, הערה 36), עמ' 12.

41 סדר רב עמרם, שם, עמ' מו.

הסתם היא נתחברה בבבל אך אפשר שנתחברה בארץ ישראל ולא נתקבלה במנהגותיה. לא ניתן לקבוע מסמרות גם בשאלה מתי נכתבה, אם כי אין לה זכר בספרות התלמודית והמדרשית מכאן, והיא כבר נוכחת בסידורי הגאונים ובכתבי יד קדומים מן המזרח מכאן. תקופה עלומה זו מקמצת במידע על פשר היקלטותה של הפסקה בסידור הקדום. לא קשה להבין את רצונם של מתפללים לסיים את תפילתם או את הברכה על מזונם בבקשה נוספת – ובמידה מסוימת אולטימטיבית – לגאולה. עם זאת, מיקומה של הפסקה בצדה של תפילת 'אלהי נצור' הנזכרת בתלמוד ומיוחסת לאמורא נכבד, והופעתה תמיד לפני הפסוק 'יהיו לרצון אמרי פי' החותם את התפילה, אומרת דרשני.

דומה שיש בידנו מקור מזרחי קדום אחד היכול לשפוך אור על מעמדה והתפשטותה של פסקה זו. בחיבור קדום מן הסוג של ספרות ההיכלות, שנמצא באוסף הגניזה של בית המדרש לרבנים באמריקה וטרם פורסם,⁴² מתואר מפגש של יורד המרכבה עם המלאך:

ואמרתי לו אלופי, עזרי ומפלטי דרך ישרים הודיעני. ואמר לי שאל ואתן לך. ואמרתי לו במה יזכי אדם את עצמו ויהא בן העולם הבא? ואמר לי כל האומר בתפילתו ובברכת המזון יחיד שמך בעולמך יחיד מלכותך בעולמך בנה ביתך עשה למען שמך ושכלל היכלך⁴³ עשה למען (למען) ימינך מובטח לו שבן העולם הבא הוא.

על פי מסורת זו, מחברה של 'מלכינו אלהינו' הוא מלאך, ושכר אמירתה הוא חלק בעולם הבא. והנה, שני מרכיבים אלה זוכים לתיעוד גם במסורות אשכנזיות. מסירתו של הטקסט מפי מלאך נזכרת בפירוש התפילה של ר' אשר מאויזנברוגא, על פי שני כתבי יד:

שמעתי שיש בספר היכלות שאמ' המלאך לר' ישמעאל כהן גדול לכשתבא לסיים תפלתך עד יהיו לרצון אמרי פי יש לך לומר מלכינו אלהינו יחיד שמך בעולמך פדה עמך בנה עירך שכלל היכלך עשה למען שמך עשה למען ימינך עשה למען בריתך עש' למען תורתך עשה למען היכלך עשה למען משיח צדקך עשה למענך אם לא למענינו יהיו לרצון אמרי פי וכו' ומסיים תפילתו.⁴⁴

42 חיבור זה זוהה בידי 'י' יהלום והוא עתיד לפרסמו יחד עם ר' לייכט. הם מתארכים את החיבור לתחילת המאה ה' על פי חישוב הקץ שבו. אנו מודים לפרופ' יהלום ולד"ר לייכט על שהסבו את תשומת לבנו לכתב יד זה. ראו עליו לפי שעה: נ' דנציג, קטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזת קאהיר באוסף א"נ אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ניריורק וירושלים תשנ"ח, עמ' 6, 12.

43 נראה שהמעתיק התבלבל בסדר המילים וצריך לתקן כך: 'ושכלל היכלך עשה למען שמך'.

44 המשפט מצוטט כאן על פי כ"י בודפסט, קויפמן A.399, עמ' 86–87 (תודתנו נתונה לפרופ' ש' עמנואל על שהפנה את תשומת לבנו לכתב יד זה). הוא מופיע כלשונו גם בכ"י אוקספורד 1102, בהבדלים של ראשי

גם ההבטחה לעולם הבא נשתמרה והיא מופיעה בארבעה סידורים אשכנזיים. לדוגמה, בכ"י אופסלה, האוניברסיטה, Heb. O 22, מופיעה הקדמה קצרה לפני העתקת 'מלכינו אלהינו', כדלהלן: 'וזה נמצא במעש' <ה> המ[ר] <כ> <ח> כל האומרו בכל יום ישיכיל ויצליח ומובטח שהוא בן העולם הבא'.⁴⁵ מסתבר שייחוס התפילה לספרות ההיכלות והמרכבה מכוון לחיבור המזרחי הנזכר לעיל, כי רק בו מצאנו זכר לתפילה בספרות זו.

על פי המסורת הזאת, המייחסת את התפילה למקור נשגב כמלאכי השרת ואף מבטיחה שכר עולם הבא לאומריה, ניתן להסביר במידה רבה של ביטחון את פשר מעמדה הנכבד של הפסקה ואת הרצון לשבצה במקום שיבטיח את אמירתה בכל יום ויום. כמו כן, מסורת זו גם יכולה להסביר את הופעת הבקשה, החריגה מצד לשונה, 'הרחמן יזכנו לימות המשיח ולחיי העולם הבא'. כאמור לעיל, בקשה זו מופיעה בדרך כלל ליד פסקת 'מלכינו אלהינו' בסוף העמידה, אף שמקומה הטבעי אינו אלא בברכת המזון. יש לשער שהיא חדרה לעמידה לשם המימוש הליטורגי של הקביעה שאמירת הפסקה מזכה בחיי עולם הבא.

ה

לפסקת 'מלכינו אלהינו' יש המשך בתפילתם של בני אירופה, כנרמז לעיל. אמנם הפסקה כבר אינה מופיעה כחלק מברכת המזון,⁴⁶ אך לעתים ניתן למצוא אותה בסידורים אירופיים

תיבות בלבד. לשייכותו של טקסט זה לסוגיית 'מלכינו אלהינו' ציין לראשונה וידר (לעיל, הערה 33), עמ' 266, על פי כ"י אוקספורד 1102. כמו כן, שני כתבי היד נכללו במהדורת סידור חסידי אשכנז (בתוך: מ' הרשקר, סידור רבנו שלמה, ירושלים תשל"ב); למשפט הנדון כאן, ראו שם, עמ' קיד, הערה 31 (אם כי הרשקר מצטט את המשפט מכ"י אוקספורד 1102 בלבד, ואינו מציין להופעתו בכ"י קויפמן). לזיהוי ר' אשר מאויזנברגא כעורכו של פירוש התפילה בכ"י אוקספורד 1102, ראו: י' תא-שמע, 'על כמה ענייני מחזור ויטרי', עלי ספר, יא (תשמ"ד), עמ' 81 (=הנ"ל, כנסת מחקרים, א: אשכנז, ירושלים תשס"ד, עמ' 62-63); ש' עמנואל, 'לענייניו של מחזור ויטרי', עלי ספר, יב (תשמ"ו), עמ' 130.

45 הציטוט מופיע שם בעמ' 24. ההבטחה לעולם הבא נזכרת גם בכ"י אוקספורד 1097.1, עמ' 25; כ"י פרמה 2766, עמ' 10; וכ"י וטיקן 333, עמ' 87. בשני המקורות האחרונים ההבטחה מובאת באופן סתמי, בלי הייחוס למעשה המרכבה. ההבטחה לעולם הבא והייחוס למעשה המרכבה נזכרים גם בספר המנהגים לרבינו יצחק מדורא, על פי כ"י פריס, כל ישראל חברים H148A, דף 110.

46 אמנם הופעתה של ברכת המזון בסידורים האירופיים הקדומים נדירה יחסית. מן הסידורים שבדקנו ישנם עשרים וחמישה הכוללים את נוסח ברכת המזון; פסקת 'מלכינו אלהינו' אינה נכללת באף אחת מן ההתקפות האלה ועל כך מבוססת מסקנתנו. חשובים במיוחד להכרעה זו הסידורים הכוללים את פסקת 'מלכינו אלהינו' בסוף העמידה אך משמיטים את הפסקה בנוסח ברכת המזון. לתופעה זו ראו: כ"י אופסלה, האוניברסיטה Heb. O 22; כ"י ורשה, האוניברסיטה, 258.1; כ"י אוקספורד 1097.1; וכ"י אוקספורד 1103. הוכחה נוספת לקביעה זו עולה מספרי המנהג וההלכה האירופיים. כפי שנראה להלן, לא מעט מאלה מזכירים את אמירת 'מלכינו אלהינו' בסוף העמידה, אך אין באף אחד מהם אזכור של הפסקה בברכת המזון.

קדומים לאחר העמידה.⁴⁷ עם זאת, מבדיקתנו עולה כי במקצת מנהגי המערב לא התקבלה הפסקה כלל וכלל. למשל, מסקירה של סידורים קדומים כמנהג ספרד עולה שהפסקה לא נקלטה בהם.⁴⁸ אף כך הוא בסידורים כמנהג רומניה.⁴⁹ לעומת אלה, במנהג פרובנס אכן מצאנו תיעוד לאמירת 'מלכינו אלהינו' בסידור אחד,⁵⁰ אך בדרך כלל הפסקה נשמטה גם בסידורי פרובנס.⁵¹

מהו מנהג איטליה ביחס לפסקת 'מלכינו אלהינו'? נעיר תחילה על המחזור הקדום 'סדר חיבור ברכות'.⁵² לפי עדותו של ש' שכטר, לאחר העמידה באה הפסקה לבדה, ואילו

47 בדרך כלל כשהפסקה מופיעה בסידורים אלה היא מועתקת רק בסוף עמידת השחרית לימי חול, ובעמידות האחרות השמיטו המעתיקים את קטעי הסיום של העמידה (כולל 'אלהי נצור'). ייתכן שמדובר במעשה של חסכנות, אך ידוע לנו על קהילות שנהגו להשמיט את הקטעים האלה בשבת ובמועד מסיבות הלכתיות. השוו למשל: תשובות ראב"י אב"ד, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשכ"ב, סי' קא, עמ' עה. בין כך ובין כך, העתקות של עמידות לשבת ולמועד שאינן מביאות את 'מלכנו אלהינו' בסופן אינן מלמדות בהכרח על אי אמירת הפסקה, ועל כן לא הסתמכנו על סידורים מקוטעים שבהם חסרה העמידה של שחרית ביום חול.

48 נבדקו תשעה סידורים כמנהג ספרד מן המאות הי"ג-הט"ו. בשמונה מהם מופיעה שחרית של חול ללא פסקת 'מלכינו אלהינו', ואלו הם: כ"י נים, הספרייה העירונית 13; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 27126; כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים MS 5445; כ"י פרמה-פלטינה 1738; כ"י פרמה-פלטינה 1780; כ"י פרמה-פלטינה 1911; כ"י פרמה-פלטינה 2297.2; כ"י פריס, הספרייה הלאומית heb. 591 (הסידור התשיעי [כ"י ציריך, הספרייה המרכזית Heid. 125] קטוע ועמידת שחרית של חול לא נמצאת בו). פסקת 'מלכינו אלהינו' אכן רשומה בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 1067, הכוללת העתקה של סדר רב עמרם גאון בליווי תפילות כמנהג ספרד. ואולם הראינו לעיל כי הפסקה אומצה במפורש בידי רב עמרם, ועל כן סביר להניח שהופעתה בכתב יד זה אינה משקפת את מנהג ספרד אלא את מנהג רב עמרם.

49 אמנם מעטים הם הסידורים הקדומים כמנהג רומניה הכוללים שחרית של חול. מצאנו רק חמישה סידורים כאלה מן המאות הי"ג-הט"ו, ובכולם העמידה מסתיימת ללא פסקת 'מלכינו אלהינו'. סימני כתבי היד הם כדלהלן: כ"י פריס, הספרייה הלאומית heb. 596; כ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 746; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 9150; כ"י פריס, כי"ח A 58 H; כ"י פרמה-פלטינה 1791. מלבד אלה, נבדקו עוד ארבעה סידורים קדומים כמנהג רומניה, אם כי חסרה בהם העמידה של שחרית: כ"י סנקט פטרסבורג, הספרייה הלאומית Evr I.143; כ"י אוקספורד 1144; כ"י פריס, הספרייה הלאומית heb. 606; וכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים MS 4079.5.

50 כ"י פרמה-פלטינה 1740 (המאה הי"ד). באופן חריג מופיעה בו פסקת 'מלכינו אלהינו' לא רק בעמידה של שחרית לחול (עמ' 75), אלא גם בעמידה למועדים (עמ' 122).

51 נבדקו עוד שבעה סידורים קדומים כמנהג פרובנס, מן המאות הי"ד-הט"ו. בכולם מועתקת העמידה של שחרית לחול ללא פסקת 'מלכינו אלהינו'. ואלו סימניהם: כ"י וטיקן 474; כ"י וטיקן 553; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 19667; כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים MS 4058; כ"י ניו יורק, בית מדרש לרבנים MS 4691; כ"י רומא-קזנטזה 2741; כ"י אוקספורד 1142.

52 מדובר בכ"י טורין 51, המתוארך למאה הי"ב, שמופיע בו התיעוד הקדום ביותר למנהגי התפילה של בני איטליה. למצער, כתב היד אבד בשלל בשנת 1894, אך נשארה בידינו העתקה שלו שהכין ש' שכטר (יחד עם מעתיק אנונימי נוסף). העתקה זו שמורה בבית המדרש לרבנים (כ"י ניו יורק, בית המדרש

פסקת 'אלהי נצור' אינה מופיעה כלל.⁵³ ממצא זה יחיד במינו שכן בכל העדויות האחרות, בין במזרח ובין במערב, נאמרה 'מלכינו אלהינו' תמיד בסמוך ל'אלהי נצור'. ואולם, על צד האמת, אין הממצא צריך להפתיענו, שכן אין כל קשר תוכני בין שתי הפסקאות וגם צור מחצבתן שונה. סדר חיבור ברכות מציע לנו אפוא עדות יקרה על מנהג שבו נקלטה רק פסקת 'מלכנו אלהינו' לאחר העמידה ולא פסקת 'אלהי נצור'. יש לציין שמעמדה של פסקת 'אלהי נצור' באיטליה רופף גם בתקופות מאוחרות יותר, ובסידורים קדומים רבים היא נעדרת בסוף העמידה.⁵⁴ ואולם למנהג סדר חיבור ברכות לא נמצא המשך בסידורי איטליה; רק בסידורים אחדים באה פסקת 'מלכינו אלהינו', אך בהם היא כבר מועתקת ליד 'אלהי נצור'.⁵⁵ בשאר הסידורים הקדומים אין הפסקה מופיעה כלל.⁵⁶

אכן, לעומת כל אלה במנהג אשכנז⁵⁷ קנתה לעצמה פסקת 'מלכינו אלהינו' מעמד מסוים, והיא מצויה שם בשבעה עשר סידורים קדומים.⁵⁸ הסידורים הללו מעידים על

לרבנים (MS 8402), וחלקים ממנו הדפיס א' שכטר. ראו: A. Schechter, *Studies in Jewish Liturgy*, Philadelphia 1930. לתארוך המחזור, ראו שם, עמ' 78–79.

53 כך על פי ההעתקה של שכטר, שם, עמ' 35. להשמטת 'אלהי נצור' ציין שכטר במפורש בשולי העמוד. עדותו של המחזור לנוסח פסקת 'מלכינו אלהינו' לא נכללה במהדורתו של א' שכטר, ועל כן נצטט את לשונה כאן על פי העתקתו של ש' שכטר: 'מלכנו אלקינו יחיד שמך בעולמך ויחיד זכרך במלכותך בנה ביתך שכלל היכלך קרב משיחך שמח עדתך פדה צאנך עשה למען שמך עשה למען ימינך עשה למען רחמך עשה למען תורתך עשה למען קדושתך עשה למען שליח צדקך עשה למעןך ולא למעננו'.

54 כך מצאנו בארבעה עשר סידורים קדומים כמנהג רומא (מן המאות ה"ג–ה"ט): כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה, אוסף לוי 32; כ"י פריס, הספרייה הלאומית 595; heb. 595; כ"י פריס, הספרייה הלאומית 599; heb. 599; כ"י פרמה-פליטינה 1772; כ"י פרמה-פליטינה 1782; כ"י פרמה-פליטינה 1789; כ"י פרמה-פליטינה 1793; כ"י פרמה-פליטינה 1901; כ"י פרמה-פליטינה 1910; כ"י מודינה, אסטנזה a.F.10.13; כ"י מונטיפיורי 212; כ"י פרנקפורט דמיין, הספרייה העירונית Hebr. Oct. 129; כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים MS 4079.3; וכ"י ראשון לציון, אוסף פרטי, MS 2.

55 כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 18690 (המאה ה"ד) וכ"י וטיקן 594 (המאה ה"ט).

56 מלבד שני כתבי היד שבהם מופיעה פסקת 'מלכינו אלהינו', בדקנו עוד עשרים ושישה סידורים קדומים כמנהג רומא המתוארכים למאות ה"ג–ה"ט. שחרית של חול מועתקת בכולם, אך באף אחד מהם אין מופיעה פסקת 'מלכינו אלהינו'. ארבעה עשר מהם כבר נזכרו לעיל, בהערה 54, וסימני הסידורים הנותרים הם: כ"י רומא-קונסטנזה 1940; כ"י רומא-קונסטנזה 2828; כ"י וטיקן 573; כ"י פירנצה, הספרייה הלאומית המרכזית Magl.III.42; כ"י פריס, הספרייה הלאומית heb. 594; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 2736; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10148; כ"י קלוד', האקדמיה הרומנית Ms. O 301; כ"י פרמה-פליטינה 1771; כ"י פרמה-פליטינה 1766; כ"י פרמה-פליטינה 1900; וכ"י לידס, הספרייה ע"ש ברוטרטון 9.

57 המונח הסתמי 'אשכנז', כאן ולהלן, כולל הן את הסידורים כמנהג אשכנז הן את הסידורים כמנהג צפון צרפת, אלא אם כן צוין אחרת.

58 אנחנו מודים לפרופ' י' פרנקל על שמסר לנו את רשימת כתבי היד האשכנזיים הכוללים את פסקתנו, מתוך מהדורה של הסידור האשכנזי שטרם ראתה אור. והנה סימני כתבי היד: כ"י פריס, כ"י H 133 A; כ"י פריס, הספרייה הלאומית heb. 645; כ"י אופסלה, האוניברסיטה heb. O 22; כ"י טורונטו, האוניברסיטה,

תנופה של ממש בהתפתחות נוסח הפסקה, ובמיוחד של החלק האמצעי שבה.⁵⁹ חלק זה בקטעי הגניזה הוא, כזכור, בעל נוסח מוצק למדי. הוא פותח בבקשה לבניין המקדש ('בנה ביתך / שכלל היכלך'), ממשיך בגאולת העם ('קרב משיחך / שמח עדתך'), ומסיים כמו שפתח בענייני מקדש ('שכינתך תשיב לבית מקדשך'). ואולם בסידורי אשכנז ניכרת מגמה להסב את המוקד מן המקדש אל העם. ראשית, שולבו בהם בקשות נוספות, המתמקדות בגאולת העם דווקא: 'פדה עמך',⁶⁰ 'קבץ נפוצות צאנך',⁶¹ 'נקום נקמת עמך',⁶² 'תפדה צאנך'.⁶³ ותשלח לנו המלאך הגואל במהרה בימינו'.⁶⁴ יתר על כן, החלק המתמקד במקדש נתקצר משני צדדיו. מצד אחד רבים הם כתבי היד הפותחים חלק זה בבקשה המתייחסת לא למקדש אלא לעם, כדוגמת 'פדה עמך'.⁶⁵ מצד אחר, המרכיב המסיים ('שכינתך תשיב לבית מקדשך') מושמט לחלוטין בסידורי אשכנז, וכנגדו באה על פי רוב בקשה לגאולת העם, הגולשת הישר לחלק הבא, 'עשה למען שמך'.⁶⁶ וגם בחלק אחרון זה, הקשור בעצם

אוסף פרידברג 3-014; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10186; כ"י ורשה, המכון להיסטוריה יהודית 254.1; כ"י ורשה, האוניברסיטה 258.1; כ"י וטיקן 324; כ"י וטיקן 333; כ"י אוקספורד 1097.1; כ"י אוקספורד 1103; כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים MS 4182; כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה Hebr. 182A; כ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה H.Qu.B.40; כ"י פרמה-פליטנה 2766; כ"י פרמה-פליטנה 3009.1; וכ"י מונטיפיורי 204. יש לציין כי הרשימה אינה כוללת את כתבי היד המביאים קטעי תפילה יחד עם העתקות של מחזור ויטרי; בכתבי יד אלה נדון בהמשך.

59 להלן מובאים חילופי נוסח נבחרים השייכים לענייננו; הצגת חילופי הנוסח במלואם תבוא במהדורה של הסידור האשכנזי שעליה שוקד י' פרנקל.

60 כזכור, בקשות מעין זו מופיעות כבר בשני קטעי גניזה (ראו לעיל, הערה 9). ואולם בסידורי אשכנז הופכת הבקשה לאחת מאבני היסוד של הפסקה. מבין שבעה עשר כתבי היד הנזכרים לעיל, הערה 58, רק אחד אינו מזכיר את הבקשה (כ"י פריס, כ"ח A 133 H).

61 בקשה זו מצויה בכ"י ורשה 258.1. בקשות נוספות לקיבוץ גלויות נמצאות בחמישה כתבי יד נוספים: 'קבץ נפוצינו' (כ"י וטיקן 333); 'קבץ צאן מרעיתך' (כ"י לייפציג H.Qu.B.40); 'ותכנס עדרך' (כ"י וטיקן 324, כ"י פרמה 3009.1, כ"י מונטיפיורי 204).

62 כך בכ"י לונדון 10186.

63 כך בשני כתבי יד מצפון צרפת: כ"י מונטיפיורי 204; כ"י פרמה 3009.1.

64 כך בשלושה כתבי יד מצפון צרפת: כ"י וטיקן 324; כ"י פרמה 3009.1; כ"י מונטיפיורי 204.

65 רק שישה מכתבי היד פותחים בבקשה 'בנה ביתך' כמו בקטעי הגניזה; בשאר כתבי היד דוחקות את רגליה בקשות המתמקדות בעם, כדלהלן: 'פדה עמך' (כ"י פריס 645; כ"י לונדון 10186; כ"י ורשה 254.1; כ"י אוקספורד 1103; כ"י וטיקן 324; כ"י פרמה 3009.1; כ"י מונטיפיורי 204; כ"י טורונטו 3-014); 'קרב קץ ביאת משיחך' (כ"י אופסלה 22; כ"י פרמה 2766); 'שמח עדתך' (כ"י המבורג 182A).

66 אם כי הבקשה המסיימת את החלק האמצעי של הפסקה משתנה מכתב יד לכתב יד, כדלהלן: 'שמח עדתך' (כ"י פריס, כ"ח A 133 H; כ"י ניו יורק 4182; כ"י אוקספורד 1097.1); 'קרב קץ ביאת משיחך' (כ"י וטיקן 333; כ"י ורשה 258.1); 'נקום נקמת עמך' (כ"י לונדון 10186); 'פדה עמך' (כ"י לייפציג H.Qu.B.40); 'ותשלח לנו המלאך הגואל' (כך בשלושה סידורים, ראו לעיל, הערה 64). שבעה כתבי היד הנוותרים ממשיכים לסיים בבקשה למקדש, 'שכלל היכלך'.

מהותו לעניינים של גבוה (ברוך 'עשה למענך אם לא למעננו'), יש תפנית מסוימת: בשני כתבי יד מוזכרים בו בני העם הנהרגים על קידוש השם.⁶⁷

ואולם, על אף התפוצה הרחבה של פסקת 'מלכינו אלהינו' בסידורי אשכנז, נראה מהעתקותיה בכתבי היד שמעמדה היה שולי בלבד. בשלושה מכתבי היד הפסקה אינה מופיעה כחלק מן הטקסט העיקרי, אלא מועתקת בשוליים ביד אחרת.⁶⁸ בכתב יד נוסף (כ"י וטיקן 333) הפסקה מועתקת רק בסוף כתב היד, לאחר סיום כל תפילות השנה, יחד עם הוראה לשבץ אותה בסוף העמידה. יתר על כן, גם בכתבי יד שבהם נכללה הפסקה בטקסט במחשבה תחילה, היא מובאת בדרך כלל רק לאחר הסיום הרשמי של העמידה, אחרי הפסוק 'היו לרצון'.⁶⁹ מיקום זה מלמד על החלשת מעמדה של פסקת 'מלכינו אלהינו', לעומת הנוסח במזרח, שבו היא הוקדמה תמיד לפסוק 'היו לרצון'.⁷⁰ הקושי של בני אשכנז בשיבוץ טקסט בתור תלמודי במוקד תפילתם משתקף גם בריבוי הנימוקים שהציעו להצדקת אמירתה של הפסקה. כבר נזכרו לעיל הסידורים ופירושי התפילה באשכנז הממשיכים את המסורת מן המזרח, המייחסת את הטקסט למלאך עליון ומבטיחה עולם הבא לכל אומריה. על הסבר זה נוסף עוד שני נימוקים.

הנימוק האחד הוא המסורת הנזכרת שלפיה פסקת 'מלכנו אלהינו' תוקנה בידי רש"י. מסורת זו מועתקת בארבעה סידורים מצפון צרפת, ולדוגמה נביא את לשונה מכ"י פרמה 3009.1: 'ראיתי כתוב שרש"י ז"ל תיקן בקשה זו לאומר <ו> אחר שאמר <מר> צורי וגואלי קודם שיפסע לאחוריו'.⁷¹ אכן, מתוך העיון בספרות דבי רש"י עולה כי רש"י צידד

67 כ"י טורונטו 3-014; כ"י אוקספורד 1097.1.

68 כ"י פריס 645; כ"י ניו יורק 4182; וכ"י פרמה 2766.

69 כך מועתקת הפסקה בכתבי יד אלה: כ"י פריס, כי"ח H 133 A; כ"י אופסלה 22; כ"י ורשה 254.1; כ"י ורשה 258.1; כ"י וטיקן 324; כ"י פרמה 3009.1; וכ"י מונטיפיורי 204 (בכ"י לונדון 10186 הפסקה מופיעה ליד 'היו לרצון', ולא ברור אם הכוונה היא לאומרה לפניו או לאחריו). יתר על כן, בכמה מכתבי יד אלה מועתקת פסקת 'מלכינו אלהינו' באותיות קטנות יותר משאר העמידה, מעשה המשקף את מעמדה המוחלש של הפסקה; תופעה אחרונה זו נמצאת בשלושה כתבי יד כדלהלן: כ"י פריס, כי"ח H 133 A; כ"י ורשה 254.1; כ"י פרמה 3009.1.

70 לתפקידו של 'היו לרצון' כסיום הרשמי של העמידה, ראו לעיל, ליד הערה 13.

71 הציטוט מופיע שם, עמ' 17. הסידורים הנוספים המביאים מסורת זו הם: כ"י וטיקן 324, עמ' 13; כ"י מונטיפיורי 204, עמ' 29; וכ"י אוקספורד 1097.1, עמ' 25. בכתב היד האחרון המסורת מתונה במקצת. אין כתוב בו שרש"י 'תיקן' את התפילה, אלא שהוא 'היה אומר' את התפילה (והשוו לשונו של הרוקח, סי' שכג: ד' שלמה היה מתפלל בתוך אלקי נצור מלכנו יחד שמך בעולמך... [ספר הרוקח הגדול, ירושלים תש"ד, עמ' ריח]). הייחוס לרש"י נכזר גם בספר המנהגים לרבינו יצחק מדורא, המועתק בכ"י פריס, כל ישראל חברים H148A, דף 10ב. כתב יד זה נזכר אצל א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשמ"ה, עמ' 181. ראו שם לדיון כללי בייחוס תפילות ואמירות שונות לרש"י, וביניהן התפילה שלנו.

באמירת הפסקה. היא נזכרת בהלכות התפילה שבמחזור ויטרי כמעט בכל כתבי היד של החיבור.⁷² להנה לשונה על פי כ"י אוקספורד 1101, כתב יד מהימן המשקף את נוסחו המקורי של החיבור:⁷³ 'ובתר דמסיים צלותיה איבעי ליה למימר וידוי אינמי מידי דבעי רשותא'⁷⁴ בידה דהכי תקינו רבנן למימר בתר צלותיה אבינו מלכינו אלהינו יחיד שמך בעולמך כו'.⁷⁵ הלכה זו חוזרת בלשון כמעט זהה גם בסידור רש"י.⁷⁶ תיעוד נוסף לקליטת הפסקה בבית מדרשו של רש"י עולה מקטעי התפילה המובאים ליד הלכות המחזור בכ"י ששון-קלגסבלד 535 (עמ' מג) ובכ"י לונדון 1-27200 (סימן פז),⁷⁷ הכוללים את הפסקה בסוף העמידה.⁷⁸ ואולם, גם אם נהג רש"י לומר את פסקת 'מלכינו אלהינו', אין להעלות על הדעת שהוא חיבר אותה, שכן היא מופיעה במזרח שנים רבות לפני כן. אכן, נוסח ההלכה המובא במחזור ויטרי ובסידור רש"י זהה כמעט מילה במילה להלכה המקבילה בסדר רב עמרם גאון,⁷⁹ וסביר להניח שההלכה אומצה בספרות דבי רש"י בהשפעתו של סדר רב עמרם.⁸⁰

72 מלבד כתב היד המצוטט בפנים, ההלכה נמצאת גם בכ"י ששון-קלגסבלד 535, עמ' 6 (ראו עליו להלן, הערה 75); כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 27200-1, סימן כז; כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 8092, עמ' 6; וכ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 481, עמ' 11. לפרסומים של ההלכה הנדונה כאן במהדורות המודפסות של המחזור, ראו: ש' הורוויץ, מחזור ויטרי, נירנברג תרפ"ג, עמ' 18 (על פי כ"י לונדון 1-27200); א' גולדשמידט, מחזור ויטרי, ירושלים תשס"ד, עמ' לא-לב (הציטוט המובא שם מבוסס ברובו על כ"י אוקספורד 1100). כ"י זה אינו מכיל העתקה שלמה של מחזור ויטרי, אבל חלקים רבים מן המחזור מועתקים בו; ראו עליו שם, עמ' 53. בשתי העתקות של המחזור מושמטת ההלכה שלנו: בכ"י ורשה, המכון להיסטוריה יהודית 240.6, ובכ"י פרמה-פלטינה 2574. רשימה של כתבי יד של מחזור ויטרי קיבלנו ממר פנחס רוט ותודתנו נתונה לו על כך.

73 כך על פי תא-שמע (לעיל, הערה 44), עמ' 82-83.

74 בכתב היד כתוב כנראה 'רשורא', אך הוא שיבוש גלוי, וצ"ל 'רשותא', כבשאר כתבי היד.

75 הציטוט נמצא בעמ' 11 של כתב היד. אמנם, כתב היד הקדום והחשוב ביותר של מחזור ויטרי הוא כ"י ששון-קלגסבלד 535 (תא-שמע [לעיל, הערה 44], עמ' 87), אך ההלכה שלנו מועתקת שם בצורה משובשת במקצת, בהשמטת המילים 'אינמי מידי'. שתי המילים האלה מופיעות בכתבי היד המקבילים וכן בנוסח ההלכה בסדר רב עמרם, והשמטתן יוצרת נוסח בלתי סביר.

76 כך על פי כתבי היד הכוללים במהדורתו של בובר (ש' בובר, סדור רש"י, ברלין תרע"ב, עמ' 25, סימן לח) ובכתב יד נוסף של סידור רש"י, כ"י מונטיפיורי 155, עמ' 4.

77 ראו מהדורתו של הורוויץ (לעיל, הערה 72), עמ' 67.

78 הפסקה חסרה מקטעי התפילה המופיעים בהעתקות אלה של המחזור: כ"י ניו יורק 8092; כ"י גינצבורג 481; וכ"י פרמה 2574. כידוע, לעתים קרובות משקפים קטעי התפילה המובאים בחיבורים הלכתיים את מנהג המעתיק ולא דווקא את מנהגו של המחבר.

79 ראו לעיל, ליד הערה 36.

80 ראו: תא-שמע (לעיל, הערה 44), עמ' 88: 'המעייין בנוסח מחזור ויטרי הקצר והמקורי, יבחין כי חלק ניכר מתוכנו לקוח במישרין מתוך סדר רב עמרם גאון, ואפשר שיותר ממחצית היקף הספר המקורי לקוחה משם, מלה במלה.'

הנימוק האחר לאמירת 'מלכינו אלהינו' עולה מתוך ספרי המנהגים וההלכה. נדגים את העניין בציטוט מספר המנהג, בהתייחסו לאמירת הפסקה בסוף התפילה:

מצאתי אמר <ר> שמואל כל האומ <ר> אחר תפי <לתו> אלו ג' דברים עשה למען שמך עשה למען ימינך עשה למען משיח צדקך אין תפי <לתו> חזרת ריקם. אב"ן. ומנהגינו לומר <ר> מלכינו אלהינו יחד שמך בעולמך בנה ביתך שכלל היכלך קרב קץ ביאת משיחך עשה למען שמך עשה למען ימינך עשה למען משיח צדקך עשה למען יחלצון ידיך הושיעה ימינך ועניני אלהי נצור, וי"א אלהי עד שלא נוצרתי.⁸¹

בסעיף זה הראב"ן מציין את המנהג לומר את פסקת 'מלכינו אלהינו', ומביא לו סימוכין ממסורת קדומה לכאורה, המיוחסת לאמורא שמואל, המסבירה את חשיבותה. למסורת זו אין זכר בספרות התלמוד והמדרש הנמצאת בפנינו, אך דווקא היא נתחבבה על בעלי ההלכה, כנראה בשל ייחוסה החשוב, והיא שבה ונזכרת בספרי המנהגים וההלכה כהצדקה להוספת 'מלכינו אלהינו' בסוף העמידה. מסורת זו מצוטטת, בין היתר, ברוקח (סי' שכג),⁸² בתשובות ראב"ן אב"ד (סי' קא),⁸³ בארחות חיים (סי' כא),⁸⁴ במנורת המאור⁸⁵ ובטור (סי' קכב),⁸⁶ המימרה אף הועתקה בשני כתבי יד של מחזור ויטרי.⁸⁷

81 ספר המנהג (לעיל, הערה 39), עמ' צח.

82 ספר הרוקח הגדול (לעיל, הערה 71), עמ' ריח.

83 מהדורת קאפח (לעיל, הערה 47), עמ' עה.

84 ספר ארחות חיים (לעיל, הערה 39), עמ' לב.

85 ה' ענעלאו, מנורת המאור, ניו יורק תר"ץ, עמ' 137.

86 אמנם קיימים שינויים קלים במימרה בין העדויות. ראשית, מספר ה'דברים' משתנה ממקור למקור. במנורת המאור המימרה מתייחסת לשלושה דברים, כמו במנהג; אך ברוקח, בראב"ן אב"ד ובטור המימרה מתרחבת לארבעה דברים. ולעומת אלה, בארחות חיים הרשימה כוללת שני דברים בלבד. שנית, יש תזוזה מסוימת בביטויים הנבחרים. במנורת המאור מובאים 'שמך', 'ימינך' ו'משיח צדקך', כמו במנהג; אך במקורות האחרים יש אזכורים של 'תורתך' (ראב"ן, הטור), של 'קדושתך' (הטור), ושל 'למענך ולא למעננו' (הרוקח). לבסוף, השכר המובטח במנהג (אין תפילתו חזרת ריקם) חוזר ונשנה כלשונו בארחות חיים ובמנורת המאור, אך על פי שלושת המקורות הנשארים (הרוקח, ראב"ן אב"ד והטור) השכר הוא אחר: הוא 'זוכה ומקבל פני השכינה'. אכן, גרסה אחרונה זו מקרבת את המימרה של שמואל למסורת המיסטית שנזכרה לעיל, המבטיחה עולם הבא לאומרי 'מלכינו אלהינו'.

87 המימרה לא נכללה ככל הנראה בחיבור המקורי של מחזור ויטרי, אלא נוספה בידי מעתיקים מאוחרים. בכ"י פרמה-פליטינה 2574 המימרה מועתקת בידי סופר משני בתחתית העמוד, המכיל את חלקה האחרון של העמידה של חול. לפני המימרה כתב המעתיק 'מנהג', והוסיף לאחריה את ראשי התיבות 'אב"ן' (אברהם בן נתן), ומתברר שהציטוט הועתק מתוך ספר המנהג. במנהגו של המעתיק הראשי של כתב יד זה לא נאמרה פסקת 'מלכינו אלהינו' (היא אינה מובאת בסוף העמידה), ויש לשער כי המעתיק השני התנגד להשמטה זו וניסה להשיב את הפסקה על כנה על ידי הציטוט מספר המנהג. גם בכ"י לונדון 27200-1 בא ציטוט של המימרה של שמואל (בסי' שמז; הקטע פורסם על פי כתב יד זה במהדורת הורוויץ

עם זאת, קיים הבדל של ממש בין המימרה של שמואל לבין הנימוקים האחרים המובאים לאמירת 'מלכינו אלהינו'. שתי המסורות האחרות, זו המייחסת את הפסקה למלאך עליון וזו המייחסת אותה לרש"י, נותנות תוקף לפסקה בשלמותה. לא כן המימרה של שמואל, המזכירה במפורש רק את 'ג' דברים', כלומר רק את מרכיב הסיום של הפסקה: 'עשה למען שמך' וכו'. אמנם נראה שדבריו של שמואל הובנו ביחס לפסקה כולה ולא רק לסופה. אכן, בין כל הסיפורים הקדומים שבדקנו במערב לא נמצא ולו סידור אחד המכיל את סוף הפסקה ללא תחילתה. ואולם בתקופה מאוחרת יותר מופיע רק סוף הפסקה לאחר 'אלהי נצור',⁸⁸ וניתן לשער שזוהי מעין פשרה שעלתה בעקבות ספרי ההלכה הנזכרים, המייחסים חשיבות מפורשת רק לסוף הפסקה.

סביר לשער שהשפעה מכרעת על תהליך זה הייתה לפסקו של בעל השלחן ערוך. שלא כמו בעל הטורים ושאר ספרי המנהג וההלכה שנזכרו עד כה, המביאים את המימרה של שמואל יחד עם ציון המנהג לסיים את העמידה בפסקת 'מלכינו אלהינו', הביא בעל השלחן ערוך את מימרתו של שמואל בלבד ולא הזכיר את פסקת 'מלכינו אלהינו' כלל וכלל. וכך הוא כותב באורח חיים, סי' קכב, סעיף ג: 'הרגיל לומר ד' דברים אלו זוכה ומקבל פני שכינה עשה למען שמך עשה למען ימינך עשה למען תורתך עשה למען קדושתך'. דברים אלה, יש לשער, השפיעו בסופו של דבר על עורכי הסיפורים להצמיד לסוף פסקת 'אלהי נצור' רק את ארבעת המשפטים של שמואל, 'עשה למען שמך עשה למען ימינך עשה למען קדושתך עשה למען תורתך'.

[לעיל, הערה 72], עמ' 384). ציטוט זה ראוי לציון מיוחד, כיוון שהוא אינו מובא בעמידה לחול אלא כנספח לאמירת 'אבינו מלכנו' בראש השנה (שכן גם התפילה ההיא מכילה את הביטוי 'עשה למען שמך'). ואולם, נראה שאין מדובר בחלק מהותי של החיבור אלא בתוספת מאוחרת. ראשית, הציטוט מופיע בקטעי התפילה ולא בחלק ההלכתי של הספר. שנית, בכתבי היד האחרים של המחזור הכוללים קטעי תפילה לראש השנה, המימרה של שמואל אינה מצוטטת כלל (כך בכ"י ששון-קלגסבלד 535; כ"י ניו יורק 8092; וכ"י פרמה 2574). ולבסוף, באותו כתב יד עצמו מובא כבר לפני כן הסבר אחר לאמירת 'אבינו מלכנו', על פי סיפורו של ר' עקיבא בבבלי, תענית כה ע"ב (ראו מהדורת הורוויץ, שם, עמ' 384). אמירת 'אבינו מלכנו' כבר מנומקת אפוא בכתב היד ואין זקוקה לנימוק נוסף. ואכן, מקור אחרון זה מבבלי תענית הוא הנימוק המובא בהעתקות האחרות של המחזור, בדרך כלל בהלכות ראש השנה (כך בכ"י ששון-קלגסבלד 535; כ"י גינצבורג 481; כ"י ורשה 240; וכ"י פרמה 2574).

88 כבר במאה ה'ז מביאים הסיפורים המודפסים את המשפט 'עשה למען...' מיד לאחר 'אלהי נצור', ומשמיטים לחלוטין את תחילתה של 'מלכינו אלהינו'. ראו למשל: סדור תפלות כמנהג האשכנזים ופולין, האנוואה שע"ו, עמ' 44; סדר תפלה מכל השנה כמנהג אשכנז ופולין, פרנקפורט דמיין תנ"א. והשוו גם לקטע הגניזה המאוחר, כ"י ניו-יורק ENA 2321.1-10, הנזכר לעיל, הערה 11.

נספח: חילופי הנוסח לפסקת 'מלכינו אלהינו'⁸⁹

מלכינו אלהינו יחד שמך בעולמך יחד זכרך בעולמך בנה ביתך שכלל היכלך קרב משיחך שמח עדתך שכינתך תשיב לבית מקדשך עשה למען שמך עשה למען תורתך עשה למען מלכותך עשה למען משיח צדקך עשה למענך ולא למענינו

מלכינו אלהינו [ק15 אבינו מלכינו. **אלהינו**] ק1 אלינו. ק2 ואלינו. **בעולמך** [ק4, ק10 בעולם. א1 נ' יחד מלכותך בעולמך. **יחד זכרך בעולמך**] כו, מו, ק3, ק4, ק5, ק9, ק10, ק12, ק15, ק17, ק23 ח'. כו, ק2, ק4, ק6, ק10, ק11, ק14, ק15, ק17, ק19 נ' יחד מלכותך בעולמך. ק3 נ' יחד מלכותך קרב משיחך שמח עדתך. **ביתך** [ק18 בתיך. **שכלל היכלך**] ק9 ח'. ק2 נ' פדה ע[מ]ך. ק3 נ' תחדש פדות לעמך תופיע גואל לבני בריתך תבשר קהלך וזכור שבועתך. **שכלל** א2, כו, נו, ק2, ק8, ק10, ק14, ק22 ושכלל. **היכלך** [ק13 מקדשך. **קרב משיחך**] ק3, ק10 ח'. **קרב** [ק1, ק2, ק14 וקרב. **שמח עדתך**] ק1, ק3, ק10 ח'. **שמח** [כו, נו, ק2, ק4, ק14 ושמח. ק17 גדל שמח. **שכינתך ... מקדשך**] ק1, ק2, ק3 ח'. **תשיב** [ק10, ק14 השב. ק15 תשוב. **לביתך**] ק18 לביתך. **עשה למען שמך**] א2, ק3, ק9 ח'. ק1 עשה למענך. כו, סו, ק3, ק4, ק11, ק19, ק25, ר1 נ' עשה למען ימינך. ק8, ק22 נ' עשה למען מלכותך. ק13 נ' עשה למען זכרך. ק2 נ' עשה למען ימינך עשה למען [ע...]. ק20 נ' ע[שה ל]מען [ע...]. **עשה למען תורתך**] א2, כו, ק9, ק11, ק13 ח'. ק10 עשה תורתך. **עשה למען מלכותך**] א1, מו, נו, ק1, ק2, ק3, ק4, ק8, ק9, ק10, ק14, ק15, ק18, ק19, ק20, ק22 ח'. ק22 נ' עשה למען ימינך. כו נ' עשה למען כבודך ותפארתך. ק20 נ' עשה למען כסא כבודך [ע]שה למען גדלך ותפארתך. **עשה ... צדקך**] מו, ק3, ק9 ח'. **משיח צדקך**] ק2 משיחך. ק5 צדקך. ק13 משיח בן דוד [ע]בדך. **עשה ... למענינו**] ק2, ק3, ק8, ק9, ק19, ק22 ח'. א1, ק5, ק12, ק18, ק26 נ' עשה למענך ולא למעשה ידינו. ר1 נ' עשה למענך והושיענו עשה למענך רחם עלינו.

רשימת כתבי היד

(קטעי ברכת המזון סומנו בכוכבית)

נוסח היסוד: קיימברידג' T-S NS 152.215

- א1 – אוקספורד Heb. d. 51.73-78 והמשכו הישיר קיימברידג' T-S Arabic 37.121. שלם.
 - א2 – אוקספורד Heb. d. 55.15-16 והמשכו הישיר ניריורק ENA 2017.12-13. שלם.
 - כ1 – פריס, כל ישראל חברים IV.A.2. חסרות בהתחלה כחמש מילים ובסוף חסרה המילה 'למענינו'.
 - מ1 – פריס, אוסף מוצרי V.11. שלם.
 - נ1 – ניריורק ENA 964.3-10. לאחר המילים 'למען שמך עשה [למען]' יש כשמונה מילים שלא ניתן לפענחן.
 - ס1 – סנקט פטרבורג Evr. III B 14. חסר בסוף לאחר 'עשה למען משיח צדקך עשה'.
- 89 חילופי הנוסח אינם כוללים שינויים בכתוב מלא או חסר וכמו כן אינם כוללים קיצורים וראשי תיבות.

- פ1 – פילדלפיה, אוסף הלפר, 198–199. חסר בסוף לאחר 'קרב'.
- ק1 – קיימברידג' T-S 8 H 10.2. שלם.
- ק2* – קיימברידג' T-S 10 H 1.5. שלם.
- ק3* – קיימברידג' T-S H 4.22. שלם.
- ק4 – קיימברידג' T-S H 18.27. לקוי במקומות אחדים.
- ק5 – קיימברידג' T-S Arabic 36.11. שלם.
- ק6 – קיימברידג' T-S Arabic 36.78. חסר בסוף לאחר 'לבית מקדשך עשה למען'.
- ק8 – קיימברידג' T-S NS 38a.33. שלם (עם ליקויים קלים).
- ק9* – קיימברידג' T-S NS 103.57. שלם.
- ק10* – קיימברידג' T-S NS 111.10. שלם.
- ק11 – קיימברידג' T-S NS 122.43. לקוי במקומות אחדים.
- ק12 – קיימברידג' T-S NS 152.50. שלם.
- ק13 – קיימברידג' T-S NS 152.222. שלם (עם ליקויים קלים).
- ק14 – קיימברידג' T-S NS 153.158. שלם (עם ליקויים קלים).
- ק15 – קיימברידג' T-S NS 155.37. שלם.
- ק16 – קיימברידג' T-S NS 155.158. חסר בסוף לאחר 'עשה למען שמך עשה למען'.
- ק17* – קיימברידג' T-S NS 155.176. לקוי במקומות אחדים, וחסר בסוף לאחר 'לבית'.
- ק18 – קיימברידג' T-S NS 160.13. שלם.
- ק19 – קיימברידג' T-S NS 196.18 והמשכו הישיר קיימברידג' T-S NS 196.19. שלם עם ליקויים אחדים.⁹⁰
- ק20 – קיימברידג' T-S NS 196.94. חסר בהתחלה עד '[ש]כלל'.
- ק21 – קיימברידג' T-S NS 196.110. חסר בהתחלה עד 'ולא למענינו'.
- ק22 – קיימברידג' T-S NS 271.17. שלם.
- ק23 – קיימברידג' T-S NS 271.234. חסר בסוף לאחר 'בנה ביתך'.
- ק24 – קיימברידג' T-S NS 289.2. שלם (עם ליקויים קלים).
- ק25 – קיימברידג' T-S AS 104.183. חסר בהתחלה עד 'עשה למען ימינך', ולקוי במקומות אחדים.
- ק26 – קיימברידג' T-S AS 108.103. חסר בהתחלה עד 'תשיב'.
- ר1 – ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי Heb. 4⁰ 577.4.95. שלם.

90 הסופר רשם פעמיים 'עשה ל[מען ימינך עשה ל]מען תורתך', ככל הנראה בטעות.